ارزیابی سپرده‌های بانکی و پیشنهاد سپرده‌های جدید

سیّدعبّاس موسویان*

چکیده

صنعت بانکداری متعارف با تجربه‌های چند صد ساله در عرصهٔ تجهیز منابع، به سپرده‌هایی دست یافته که از یک سو هماهنگ با ماهیت بانک در جایگاه بنگاه خاص اقتصادی، و از سوی دیگر متناسب با روحیات سپرده‌گذاران است. این سپرده‌ها به سه گروه عمدهٔ جاری، پس‌انداز و مدت‌دار تقسیم می‌شوند. از آن‌جا که سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار، بر اساس رابطهٔ حقوقی قرض با بهره‌اند، از نظر فقه اسلامی ربا و حرام بوده، در کشورهای اسلامی قابل اجرا نیستند؛ به همین منظور در قانون بانکداری بدون ربا، این دو نوع سپرده تغییر یافته و سپردهٔ پس‌انداز قرض‌الحسنه و سپردهٔ سرمایه‌گذاری وکالتی جایگزین آن‌دو شده است.

گذشت بیش از بیست سال از اجرای قانون بانکداری بدون ربا فرصت مناسبی است تا بخش تجهیز منابع و انواع سپرده‌های بانکی را از جهات گوناگون چون انطباق با ماهیت بانک، انطباق با روحیات سپرده‌گذاران و توان استیفای حقوق سپرده‌گذاران ارزیابی کنیم.

قانون جدید به رغم این‌که توانسته خلا حاصل از حذف بهره را تا حدودی پر کند که در جای خود قابل تقدیر است، مشکلاتی را نیز به بار آورده است؛ مانند:

۱. استفاده از رابطهٔ حقوقی قرض‌الحسنه که عقد خیرخواهانه است، باعث شده تا بانک، بنگاه خیریه تلقی شود، و آثار این تلقی را در انتظارات خیرخواهانه مردم و تسهیلات تکلیفی دولت و مجلس می‌بینیم.

---

* استادیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشهٔ اسلامی.

۲. استفاده از رابطهٔ حقوقی قرض‌الحسنه باعث شده تا بانک‌ها نتوانند به سپرده‌گذاران پس‌انداز، سود دهند؛ در نتیجه برای ایجاد انگیزه به سمت اعطای جوایز رنگارنگ و فریبنده روی آورده‌اند که این عمل اوّلاً، بانک را به سطح مؤسسات بخت‌آزمایی تنزل می‌دهد. ثانیاً، ثبات سپرده‌ها را از بین می‌برد، و سپرده‌گذاران به دنبال تبلیغات گوناگون به جابه‌جایی سپرده‌ها از بانکی به بانک دیگر اقدام می‌کنند. ثالثاً، جوایز اعطایی بانک‌ها که حاصل به‌کارگیری سپرده‌های پس‌انداز است، به جای این‌که به عدالت بین آنان توزیع شود، به قید قرعه که شاید ناسالم‌ترین شکل توزیع است، تقسیم می‌شود.

۳. استفاده از رابطهٔ حقوقی قرض‌الحسنه باعث شده تا بانک‌ها نتوانند حتی در سال‌هایی که نرخ تورم به بیش از ۴۸ درصد رسید، سود اسمی به سپرده‌گذاران پس‌انداز بپردازند؛ در نتیجه ارزش واقعی سپرده‌ها هر سال کاهش می‌یابد و سپرده‌گذار نه‌تنها به سود واقعی نمی‌رسد، پیوسته از ارزش واقعی سپرده‌اش کاسته می‌شود و این، عامل دیگری بر عدم ثبات سپرده‌ها است.

۴. کیفیت استفاده از سپرده‌های سرمایه‌گذاری و نحوهٔ توزیع آن (اعلان سود علی‌الحساب در اول دوره و تصفیه در پایان دوره) به‌گونه‌ای است که دست کم از حیث نظری تنوع لازم را ندارد و بخشی از سپرده‌گذاران جامعه که به دنبال سودهای معیّن هستند، بی‌پاسخ می‌مانند.

به نظر می‌رسد با مطالعهٔ دوبارهٔ عقود مجاز شرعی، ماهیت بانک، روحیات سپرده‌گذاران و اوضاع اقتصادی جامعه می‌توان در روابط حقوقی و کیفیت استفاده از سپرده‌ها تجدید نظر، و جایگزین بهتری پیشنهاد کرد. در این مقاله با دو فرض، تغییر و حفظ قانون بانکداری بدون ربا انواع سپرده‌های جدید بانکی پیشنهاد می‌شود.

واژگان کلیدی: بانک، سپردهٔ بانکی، سپردهٔ جاری، پس‌انداز، مدت‌دار، سپردهٔ سرمایه‌گذاری، قرض بدون بهره، ربا، وکالت عام، عقود مبادله‌ای، عقود مشارکتی.

مقدمه

امروزه بانکداری، یکی از مهم‌ترین بخش‌های اقتصادی به شمار می‌آید. بانک‌ها با سازماندهی و هدایت دریافت‌ها و پرداخت‌ها، امر مبادله‌های تجاری و بازرگانی را تسهیل کرده، باعث گسترش بازارها و رشد و شکوفایی اقتصاد می‌شوند. از طرف دیگر، با تجهیز پس‌اندازهای ریز و درشت و هدایت آن‌ها به سمت بنگاه‌های تولیدی و تجاری، از یک‌سو سرمایه‌های راکد و احیاناً مخرّب اقتصادی را به عوامل مولّد تبدیل می‌کنند و از سوی دیگر،

سایر عوامل تولید را که به جهت نبود سرمایه بیکار بودند یا با بهره‌وری پایینی کار می‌کردند، به سمت اشتغال کامل با بهره‌وری بالا سوق می‌دهند و سرانجام، بانک‌ها عوامل مهمّ سیاست‌های پولی، و مجریان تصمیم‌های بانک‌های مرکزی هستند، و با قبض و بسط اعتبارات بانکی و هدایت وجوه از بخشی به بخش دیگر، گذشته از تثبیت اقتصاد در سطح کلان، به تنظیم بخش‌های اقتصادی نیز می‌پردازند (موسویان، ۱۳۸۰: ص ۳۷).

روشن است که آثار و نتایج پیشین، هنگامی بر نظام بانکی و صنعت بانکداری مترتّب است که نظام بانکی در بخش‌های اساسی تجهیز منابع، اعطای تسهیلات، ارائهٔ خدمات حساب جاری، و تنظیم سیاست‌های پولی و بانکی، به صورت جامع، منطقی، کارآمد و پویا عمل کند.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و تغییر نظام بانکی، یکی از اشکالاتی که دربارهٔ بانکداری بدون ربای جمهوری اسلامی ایران مطرح می‌شود، عدم جامعیّت و ناکارآمدی بخش تجهیز منابع نظام بانکی است. در این مقاله، نخست با مطالعهٔ انگیزه‌ها و روحیّات صاحبان وجوه، نشان می‌دهیم که نظام جامع پولی و مالی، باید دارای چه راهکارهایی باشد، و در بخش دوم، جایگاه، تعریف، انواع سپرده و ویژگی‌های بانکداری متعارف را بیان می‌کنیم و در بخش سوم، حساب‌های بانکداری بدون ربای ایران را از جهت جامعیّت و کارآمدی نقد و بررسی خواهیم کرد و در بخش نهایی، با ارائهٔ الگوی پیشنهادی، نظام جدیدی برای سپرده‌های بانکی ارائه خواهیم داد.

اهداف و انگیزه‌های صاحبان وجوه مازاد

امروزه مردم و مؤسّسات حقیقی و حقوقی، با اهداف و انگیزه‌های گوناگونی برای وجوه مازاد خود برنامه‌ریزی می‌کنند، و موفّق‌ترین نظام پولی و مالی آن است که متناسب با همه انگیزه‌ها بتواند راهکار طرّاحی کند. به طور معمول، انگیزه‌های ذیل برای صاحبان وجوه مطرح است (موسویان، ۱۳۸۱: ص ۵۲ و ۵۳).

۱. حفظ و نگهداری وجوه مازاد؛
۲. تسهیل در مبادله‌های پولی؛
۳. کسب درآمد؛
۴. مشارکت در ثواب معنوی اعطای قرض‌الحسنه؛
۵. کمک به عمران و آبادانی کشور.

توجّه به این نکته ضرورت دارد که این اهداف و انگیزه‌ها در مقابل هم نبوده، با هم منافاتی ندارند؛ بنابراین، سپرده‌گذار ممکن است چند هدف از اهداف پیش‌گفته را همزمان داشته باشد؛ البتّه با توجّه به آموزه‌های اسلام و تحریم ربا، اگر کسی قصد مشارکت در ثواب معنوی قرض‌الحسنه را دارد نمی‌تواند قصد کسب درآمد و سود داشته باشد.

روحیّات صاحبان وجوه

آن گروه از صاحبان وجوه که یگانه هدف یا یکی از اهدافشان، کسب درآمد و سود است، از جهت روحیّات و روان‌شناختی به سه گروه تقسیم می‌شوند.

۱. **افراد ریسک‌پذیر:** گروهی از مردم از جهت روان‌شناختی، دربارهٔ دگرگونی‌های آینده نگرانی زیادی نداشته، و ریسک‌پذیرند. این گروه ترجیح می‌دهند سرمایه‌هایشان در زمینه‌هایی که سود و درآمد انتظاری بالایی دارد، سرمایه‌گذاری شود؛ گرچه با ریسک و مخاطراتی همراه باشد.

۲. **افراد متعارف:** گروهی از مردم فقط در حدّ متعارف، ریسک و مخاطره را تحمّل می‌کنند و هر وقت اندازهٔ ریسک از آن بالاتر رود، اقدام نمی‌کنند؛ هر چند سود انتظاری، بالاتر باشد.

۳. **افراد ریسک‌گریز:** گروهی از مردم از ریسک و مخاطره گریزان بوده، ترجیح می‌دهند درآمد ثابت و معیّنی داشته باشند؛ گرچه آن درآمد پایین باشد؛ بنابراین، نظام جامع پولی و مالی باید متناسب با همهٔ اهداف و انگیزه‌ها و متناسب با همهٔ روحیات صاحبان وجوه (عرضه‌کنندگان پول) از یک طرف و متناسب با نیاز و سلایق متقاضیان وجوه، مؤسسات پولی و مالی و راهکارهای مناسب طراحی کند تا بتواند پاسخگوی همه مردم باشد.

جایگاه و تعریف بانک

در اقتصاد، مرزبندی مشخصی بین مؤسسات پولی و مالی وجود دارد و این مرزبندی هر گروه از صاحبان وجوه را به سمت مؤسسهٔ خاص هدایت می‌کنند. افراد نیکوکار و خیّر که درصدد کسب ثواب معنوی و آخرتی از وجوه خود هستند، سراغ مؤسسات خیریّه و عام‌المنفعه می‌روند؛ افرادی که درصدد کسب سود و درآمد از طریق وجوه مازادشان بوده و حاضرند در برابر سود انتظاری بالاتر، درجاتی از مخاطره و ریسک را بپذیرند، سراغ شرکت‌های سهامی، شرکت‌های سرمایه‌گذاری و امثال آن‌ها می‌روند و افرادی که درصدد کسب درآمد معیّن از طریق وجوه مالی‌شان هستند و از جهت روحی به کارهای ریسکی

علاقه‌ای ندارند، سراغ بانک‌ها و مؤسسات پولی مشابه آن می‌روند. در ناحیهٔ تقاضای وجوه نیز مطلب به همین منوال است. افراد نیازمند و مستحق کمک مالی، سراغ مؤسسات خیریه و عام‌المنفعه می‌روند؛ صاحبان مؤسسات تولیدی و تجاری که دنبال یافتن شریک بوده، درصدد انتقال ریسک و مخاطرات اقتصادی هستند، از طریق فروش سهام اقدام می‌کنند و آن گروه از مصرف‌کنندگان و صاحبان مؤسسات تولیدی و تجاری که دنبال استقراض بوده و حاضرند مبلغ معیّنی را به صورت بهره در هزینهٔ زندگی و هزینهٔ تولید داشته باشند، سراغ بانک‌ها و مؤسسات پولی مشابه می‌روند؛ بنابراین، بانک، مؤسسهٔ اقتصادی خاص است که در تعریف آن می‌توان گفت:

> بانک یک مؤسسه انتفاعی است که با سرمایهٔ خود و یا سپرده‌های مشتریان، به منظور کسب سود، اقدام به جمع‌آوری سپرده‌ها، دادن وام، اعتبار و خدمات بانکی می‌نماید (مجتهد، ۱۳۸۰: ص۱۰۳).

انواع و ویژگی‌های سپرده‌های بانکداری متعارف

امروزه، سپرده‌های بانکی در بانکداری متعارف، تنوّع فراوانی دارند؛ امّا در تقسیم‌بندی کلّی، به سه گروه سپرده‌های جاری، پس‌انداز و مدت‌دار تقسیم می‌شوند و دارای ویژگی‌های ذیل هستند.

۱. در بانکداری متعارف، نرخ بهرهٔ پرداختی برای حساب‌های جاری، صفر (در برخی کشورها در حدّ ناچیز)؛ برای سپرده‌های پس‌انداز، در حدّ کم؛ برای سپرده‌های کوتاه‌مدّت، در حدّ متوسّط، و برای سپرده‌های بلندمدّت در حدّ بالا است. بانک‌ها با مدیریّت نرخ بهره و با استفاده از اثر انگیزشی درآمد بهره، تمام وجوه مازاد بر مصرف افراد ریسک‌گریز و متعارف جامعه را جذب می‌کنند.

۲. در بانکداری متعارف، با تغییر نرخ بهرهٔ انواع سپرده‌ها، حجم سپرده‌ها را کنترل و مدیریّت می‌شود؛ برای مثال، اگر بانکی به منابع با ثبات نیاز داشته باشد، نرخ بهرهٔ حساب‌های بلندمدّت را افزایش، و کوتاه‌مدّت و پس‌انداز را کاهش می‌دهد؛ در نتیجه، مردم بخشی از سپرده‌های پس‌انداز و کوتاه‌مدّت را به سپردهٔ بلند مدّت منتقل می‌کنند و اگر بانک، با مازاد منابع مواجه شود و هزینه‌های بهره‌اش بالا رود، با کاهش نرخ بهره حساب‌های بلندمدّت، از حجم آن‌ها کاسته، هزینهٔ بهره را پایین می‌آورد.

۳. بررسی نرخ‌های بهرهٔ وام و اعتبارات بانکی و نرخ بهرهٔ سپرده‌های مدت‌دار نشان

می‌دهد بانکداری متعارف نرخ‌های مذکور را چنان تعیین می‌کند که بعد از کسر نرخ تورم، بهرهٔ واقعی برای بانک و سپرده‌گذاران مثبت باشد؛ البته این مطلب در سپرده‌های پس‌انداز حتمی نیست. برخی سال‌ها، صاحبان سپردهٔ پس‌انداز، بهرهٔ واقعی منفی دریافت می‌کنند؛ ولی در مجموع، بخش مهمی از کاهش ارزش پول به وسیلهٔ بهرهٔ دریافتی جبران می‌شود.

۴. دیدگاه رایج و معتبر دربارهٔ ماهیّت حقوقی سپرده‌های بانکی در بیش‌تر کشورها چون امریکا، انگلیس، فرانسه و ایران (پیش از تغییر قانون عملیّات بانکی بدون ربا) این است که سپرده‌های دیداری، پس‌انداز و مدّت‌دار، همگی ماهیّت قرض دارند و بر همین اساس، فقیهان اسلام در کشورهای گوناگون، این حساب‌ها را از مصادیق قرض می‌شمرند و در صورت تعلّق بهره، قرض ربوی و حرام می‌دانند؛ بنابراین، سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار حرام بوده، در جوامع اسلامی از جمله ایران، قابل اجرا نیستند (موسویان، همان: ص۵۳ ـ ۷۰).

جایگاه و تعریف بانک در بانکداری بدون ربای ایران

در قانون عملیات بانکداری بدون ربا، تعریفی از بانک ارائه، و جایگاه بانک به صورت مؤسسه‌ای خاص از مؤسسات پولی و مالی تبیین نشده است؛ امّا با مطالعهٔ موارد مربوط به اهداف و وظایف نظام بانکی و مواد مربوط به تخصیص منابع می‌توان دیدگاه قانونگذار دربارهٔ بانک را به دست آورد.

از بررسی این مواد می‌توان دریافت که قانونگذار، بانک را مؤسسه‌ای جامع می‌پندارد؛ به طوری که در قسمتی از آن به امور خیریهٔ جذب و اعطای قرض‌الحسنه می‌پردازند؛ در قسمتی دیگر همانند مؤسسات بخت‌آزمایی مشغول قرعه‌کشی و اعطای جوایز میلیونی برای برندگان خوش‌شانس هستند؛ در قسمتی دیگر همانند بازار بورس و شرکت‌های سرمایه‌گذاری به خرید و فروش اوراق سهام (مشارکت حقوقی) و مشارکت مدنی و سرمایه‌گذاری مستقیم می‌پردازند، و در قسمتی دیگر به مبادلات مالی و تنزیل اسناد بدهی مشغولند. به عبارت دیگر، از دیدگاه قانونگذار، بانک همهٔ فعالیت‌های مربوط به همهٔ مؤسسات پولی و مالی را انجام می‌دهد.

انواع سپرده در بانکداری بدون ربای ایران

فصل دوم قانون بانکداری بدون ربا، طی موادّ سه تا شش، به مسألهٔ تجهیز منابع پولی می‌پردازد. با توجه به قانون بانکداری و آیین‌نامه‌های اجرایی، انواع سپرده‌ها به سه گروه ذیل تقسیم می‌شود.

۱. سپرده جاری (قرض‌الحسنه)

حساب جاری در عملیّات بانکداری بدون ربای ایران، ماهیّت قرض دارد و مانند حساب جاری در بانک‌های متعارف است و همانند آن‌ها خدمات حساب جاری را در اختیار صاحب حساب می‌گذارد و به موجودی این گونه حساب‌ها هیچ سودی تعلّق نمی‌گیرد. استفاده از حساب جاری، افزون بر حفظ پول در بانک، موجب تسهیل پرداخت‌ها و بی‌نیازی صاحب حساب از حمل و نگه‌داری وجوه نقدی می‌شود.

وجوه فراهم شده از ناحیهٔ این حساب‌ها مطابق ماهیّت عقد قرض به ملکیّت بانک در آمده، جزو منابع بانک خواهد بود. بانک‌ها می‌توانند با رعایت سپرده قانونی و ذخایر احتیاطی، باقیمانده وجوه را از طریق عقود مندرج در مادّه ۳، به کار گرفته، سود کسب کنند (بهمند و بهمنی، ۱۳۷۴: ص۳۹).

۲. سپردهٔ پس‌انداز (قرض‌الحسنه)

حساب پس‌انداز نیز ماهیّت قرض دارد و همچون حساب پس‌انداز در بانکداری متعارف است با این تفاوت که در بانکداری بدون ربا، به صاحبان حساب پس‌انداز، بهره‌ای پرداخت نمی‌شود. حساب مذکور این امکان را به مردم می‌دهد که وجوه مازاد بر نیاز خود را به هر میزانی باشد به بانک بسپارند و هر گاه نیاز داشتند، از بانک دریافت کنند. افزون بر آن، صاحبان این حساب‌ها در امر قرض‌الحسنه اعطایی از طرف بانک مشارکت کرده، از اجر و ثواب آخرتی آن بهره‌مند می‌شوند. وجوه این حساب نیز به مالکیّت بانک در آمده، جزو منابع خواهد بود و بانک‌ها با لحاظ سپرده قانونی و ذخیره احتیاطی، بخشی از این وجوه را به اعطای قرض‌الحسنه اختصاص داده، بخش دیگر را از طریق عقود مندرج در مادّه ۳ به کار گرفته، سود کسب می‌کنند. بانک‌ها برای تشویق مردم به پس‌انداز، پاره‌ای اولویّت‌ها، امتیازات و جوایز را برای صاحبان این حساب‌ها در نظر می‌گیرند (همان: ص۸۱).

۳. سپردهٔ سرمایه‌گذاری مدّت‌دار

رابطهٔ بانک و صاحب سپرده در حساب‌های سرمایه‌گذاری، رابطهٔ «وکالت» است. بانک‌ها وجوه این حساب را به وکالت از صاحبان سپرده در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط

تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف و جعاله به‌کار می‌گیرند. بانک‌ها باز پرداخت اصل سپرده سرمایه‌گذاری مدّت‌دار را تعهّد، و منافع حاصل از عملیّات مذکور را طبق قرارداد، متناسب با مدّت و مبلغ سپرده، با رعایت سهم منابع بانک، پس از کسر هزینه‌ها و حقّ‌الوکاله، بین صاحبان سپرده‌ها تقسیم می‌کنند.

در این حساب‌ها میزان سود از ابتدا روشن نیست؛ امّا به سبب گستردگی عمل و تنوّع معاملات، اطمینان هست که سود مناسبی عاید این وجوه خواهد شد؛ به طوری که بانک می‌تواند پیش از حسابرسی، به آنان سود علی‌الحساب بپردازد (همان: ص۱۰۱).

نقد و بررسی تجهیز منابع در بانکداری بدون ربای ایران

۱. سپردهٔ جاری (قرض‌الحسنه)

این حساب از جهت ماهیّت حقوقی و کیفیّت عمل، همانند سپردهٔ دیداری در بانک‌های متعارف است. اشخاص حقیقی و حقوقی، با افتتاح حساب جاری، وجوه مازاد بر نیاز خود را به بانک تحویل داده، دسته چک می‌گیرند تا در زمان مناسب با استفاده از خدمات حساب جاری در مبادله‌های پولی خود از آن استفاده کنند و از آن‌جا که انگیزهٔ سپرده‌گذاران این حساب حفظ و نگهداری وجوه و تسهیل در مبادله‌های پولی از طریق خدمات بانکی است، به کارگیری واژهٔ «قرض‌الحسنه» درست نیست. گویا اطلاق این واژه بر این حساب‌ها از این پندار سرچشمه می‌گیرد که هر قرض بدون بهره‌ای قرض‌الحسنه است؛ در حالی که این درست نیست. مطابق مضمون آیات و روایات، قرض‌الحسنه هنگامی معنا می‌یابد که قرض دهنده برای کسب پاداش معنوی به فردِ نیازمندی کمک کرده، به او قرض بدون بهره می‌دهد؛ بنابراین اگر قرض دهنده با اغراض دیگری چون حفظ پول، تسهیل در معاملات، نقل و انتقال وجوه و ... مبلغی را به بانک یا غیر آن قرض دهد، اگر چه قرض بدون بهره و از نظر اسلام مجاز و مشروع است، بر آن عنوان «قرض‌الحسنه» صدق نمی‌کند و چنان‌که گذشت، بیش‌تر سپرده‌گذاران حساب جاری بانک‌ها با چنین اغراضی سپرده‌گذاری می‌کنند.

۲. سپرده پس‌انداز (قرض‌الحسنه)

حساب‌های پس‌انداز، از سپرده‌های رایج نظام‌های بانکی، و ویژگی آن این است که اشخاص حقیقی و گاه حقوقی، وجوه مازاد بر هزینه‌های جاری خود را برای مدّت نامعیّن به

چنین حسابی واریز کرده، در برابر آن، دفترچهٔ پس‌انداز می‌گیرند تا هنگام نیاز، وجوه مذکور را دریافت کنند. ماهیّت چنین سپرده‌ای قرض است و در بانک‌های سنّتی به‌طور عموم به آن‌ها بهره تعلّق می‌گیرد. در بانکداری بدون ربا، پرداخت بهره ممنوع است؛ امّا برای تشویق سپرده‌گذاران جوایزی در نظر می‌گیرند. این جوایز که بدون شرط و تعهّد قبلی پرداخت می‌شود، به صورت نقدی و جنسی است و از طریق قرعه بین صاحبان حساب توزیع می‌شود.

استفاده از قرارداد قرض‌الحسنه در سپردهٔ پس‌انداز به این صورت که در قانون عملیات بانکداری بدون ربا آمده و عمل می‌شود، اشکالات متعددی دارد.

۱. مطابق آیات و روایات، قرض‌الحسنه عبارت از قرض بدون بهره‌ای است که فرد نیکوکاری در اختیار نیازمندی قرار می‌دهد تا با استفاده از ارزش زمانی پول، فرد نیازمند، احتیاج خود را تأمین کند؛ پس به کارگیری واژهٔ قرض‌الحسنه در سپرده‌های پس‌انداز بانکی که صاحبان آن‌ها به اغراض دیگری چون حفظ و نگهداری وجوه، کسب درآمد و... سراغ بانک میروند، بی‌معنا است (هادوی‌نیا، ۱۳۷۸: ص۴۷ ـ۵۲).

۲. وارد کردن قرارداد قرض‌الحسنه در سپرده‌های جاری و پس‌انداز، با توجه به بار ارزشی این قرارداد، باعث شده ذهنیت مردم، کارگزاران بانک، مسؤولان نظام بانکی، دولت و مجلس، دربارهٔ بانک که به تعریف همه، بنگاه تمام عیار اقتصادی است، تغییر کرده و بانک را مؤسسه‌ای خیریه که جوابگوی قشرهای آسیب‌پذیر و ابزار کار دولت و مجلس در مواقع بروز حوادث غیرمترقبه چون سیل، زلزله و... است، می‌دانند. شاهد روشن این مدّعا وجود تسهیلات تکلیفی در قانون بودجه سالانه است که همه ساله از سوی دولت ارائه، و به وسیله مجلس تصویب می‌شود.

۳. به کارگیری قرارداد قرض‌الحسنه در سپرده‌های پس‌انداز باعث شده بانک‌ها نتوانند سودی به سپرده‌گذاران بپردازند؛ چرا که به فتوای مشهور فقیهان از جمله حضرت امام خمینی(قدس‌سره) اشتراط هر نوع زیاده و بنا گذاشتن بر هر نوع زیاده در قرارداد قرض، هر چند برای جبران کاهش ارزش پول، ربا به شمار می‌آید (امام خمینی، ۱۳۷۶: ج ۲، ص۲۹۰)؛ در حالی که طی سال‌های ۱۳۶۳ – ۱۳۸۳ نرخ متوسط تورم بیش از ۲۰ درصد بوده است؛ یعنی صاحبان سپرده پس‌انداز نه تنها نتوانسته‌اند درآمدی از محل سپرده‌شان به دست آورند، بلکه به‌طور متوسط سالانه ۲۰ درصد از توان خریدشان را نیز از دست داده‌اند (موسویان،۱۳۸۰: ص ۱۹۹)، و

این در حالی است که بانک‌ها با به کارگیری ماندهٔ این سپرده‌ها سود خوبی به دست می‌آورند و توان پرداخت بخشی از آن به سپرده‌گذاران را دارند.

۴. تجربهٔ بیست سالهٔ بانکداری بدون ربا نشان می‌دهد که بانک‌ها، ماندهٔ سپرده‌های پس‌انداز را پس از کسر سپرده قانونی و ذخیرهٔ احتیاطی در زمینه‌های سودآور سرمایه‌گذاری، و سود حاصله را به صورت سود منابع بانک تملک می‌کنند، (با این اعتقاد که قرارداد فیمابین سپرده‌گذاران و بانک، قرارداد قرض‌الحسنه است و منابع بعد از سپرده‌گذاری به ملکیت بانک در می‌آید)؛ سپس برای تشویق سپرده‌گذاران بخشی از آن سود را به صورت جوایز بانک از طریق قرعه‌کشی به بعضی از سپرده‌گذاران می‌پردازند، و این، پیامدهای منفی بسیاری دارد.

اول. گرچه سود حاصله از جهت حقوقی متعلق به بانک است، از جهت واقعی حاصل کارکرد منابع سپرده‌گذاران و متعلق به همهٔ آنان است. اعطای بخشی از سود حاصله آن هم از طریق قرعه به گروه اندکی از صاحبان حساب پس‌انداز، ظالمانه‌ترین شکل توزیع درآمد است و متأسفانه این کار به اسم اسلام انجام می‌گیرد.

دوم. تقسیم سود حاصل از پس‌اندازها به صورت قرعه‌کشی و اعطای جوایز فریبنده و تبلیغات گسترده از طریق رادیو، تلویزیون، روزنامه‌ها و... افزون بر تحمیل هزینهٔ سنگین تبلیغات، بانک را از سطح مؤسسهٔ مهم اقتصادی تنزل داده، در ردیف مؤسسات اعانهٔ ملی و بخت‌آزمایی قرار می‌دهد.

سوم. اعطای جوایز و تبلیغات گسترده به گونه‌ای که گذشت، باعث می‌شود سپرده‌های پس‌انداز، ثبات خود را از دست بدهند. مطالعهٔ تجربی نشان می‌دهد که بسیاری از سپرده‌گذاران، به دنبال هر قرعه‌کشی، منابع خود را از بانکی به بانک دیگر منتقل می‌کنند. روشن است که با از بین رفتن ثبات سپرده‌ها، برنامه‌ریزی برای استفاده از ماندهٔ آن‌ها مشکل می‌شود.

همهٔ این اشکالات، از این حکایت دارد که انتخاب قرارداد قرض‌الحسنه به صورت قرارداد جایگزین قرض با بهره برای سپردهٔ پس‌انداز، انتخاب درستی نیست و با روح قرارداد قرض‌الحسنه که قراردادی خیرخواهانه است و با روح صنعت بانکداری که بنگاهی تجاری است و اهداف و انگیزه‌های سپرده‌گذاران، تناسب ندارد.

۳. سپردهٔ سرمایه‌گذاری مدّت‌دار

مطابق موادّ سه تا شش قانون بانکداری بدون ربا، بانک‌ها، وجوه سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدّت‌دار را در قالب حقوقی عقد وکالت، از صاحبان آن‌ها تحویل گرفته، در جایگاه وکیل سپرده‌گذاران، در امور مشارکت، مضاربه، اجاره به شرط تملیک، معاملات اقساطی، مزارعه، مساقات، سرمایه‌گذاری مستقیم، معاملات سلف، جعاله و تنزیل* (خرید دین) به کار می‌گیرند. بانک‌ها می‌توانند اصل سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدّت‌دار را تعهّد یا بیمه، و منافع حاصل از عملیّات مذکور را طبق قرارداد متناسب با مدّت و مبلغ سپرده، با رعایت سهم منابع بانک پس از کسر هزینه‌ها و حقّ‌الوکاله بین صاحبان سپرده تقسیم کنند.

چنان‌که از ماهیّت عملیّات پیدا است، سود بانک و به تبع آن، سود سپرده‌گذاران، به سود حاصل از معاملات پیش‌گفته بستگی دارد و سود برخی از آن معاملات چون مشارکت، مضاربه، مزارعه، مساقات و سرمایه‌گذاری مستقیم در پایان دورهٔ مالی مشخّص می‌شود و از قبل قابل تعیین نیست؛ در نتیجه، سود کلّ بانک از قبل قابل تعیین نبوده، به سود بنگاه‌های اقتصادی و به یک معنا کلّ اقتصاد بستگی خواهد داشت. بررسی نظری و تجربهٔ عملی بانکداری بدون ربا دربارهٔ سپرده‌های مدت‌دار از دو مشکل اساسی حکایت دارد.

اول. اگر به مقتضای اولیهٔ شیوه‌های تخصیص منابع در بانکداری بدون ربا عمل شود و بانک‌ها به پیامدهای واقعی سرمایه‌گذاری مستقیم، مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه و امثال آن‌ها ملتزم باشند، سود بانک و به تبع آن، سود سپرده‌گذاران مدت‌دار سود معیّن نخواهد بود؛ بلکه متغیر و مرتبط با تحولات آتی بنگاه‌های طرف قرارداد و کل اقتصاد خواهد بود و این امر باعث می‌شود که فقط افراد ریسک‌پذیر، افرادی که حاضرند با سودهای انتظاری کار کنند، سراغ بانک بیایند؛ در حالی که مشتریان اصلی بانک‌ها، افراد متعارف و ریسک‌گریز هستند؛ کسانی که دوست دارند درآمد معیّن و بدون مخاطره‌ای از محل سپرده‌شان به دست آورند و

* عملیات مربوط به خرید دین بر مبنای آیین‌نامه موقّت تنزیل اسناد و اوراق تجاری (خرید دین) و مقرّرات اجرایی آن که در جلسه مورّخ ۱۳۶۱/۸/۲۶ شورای پول و اعتبار به تصویب رسیده و متعاقباً در شورای نگهبان نیز مطرح و به اکثریت آرا، منطبق بر موازین شرعی و قانون اساسی شناخته شده است و نیز اصلاحیه بعدی آیین‌نامه مذکور، مصوب ۱۳۶۶/۹/۲۴ شورای پول و اعتبار، انجام می‌پذیرد. مطابق مواد آیین‌نامه، بانک‌ها باید بر حقیقی بودن بدهی (سفته یا برات حاکی از معامله واقعی باشد)، و معتبر بودن بدهکار اطمینان یابند.

این بدان معنا است که بانکداری بدون ربا از جهت نظری برای سپرده‌گذاران اصلی بانک پاسخ مناسب و راهکار قابل قبول ندارد؛ البته بانک‌های تجاری با نادیده‌گرفتن ماهیت اولیه قراردادها و انجام معامله‌های صوری و غیرواقعی، بازده تسهیلات اعطایی را تثبیت کرده و نرخ‌های معیّن به صورت سود علی‌الحساب به سپرده‌گذاران اعلان و در پایان دوره همان نرخ را می‌دهند و فقط در برخی سپرده‌های مشخص تغییراتی داده‌اند.

دوم. عملکرد بیست سالهٔ بانکداری بدون ربای ایران نشان می‌دهد که نرخ‌های انواع تسهیلات اعطایی و به تبع آن نرخ‌های انواع سپرده‌های بانکی نه براساس واقعیت‌های بازار، بلکه به صورت دستوری به وسیلهٔ شورای پول و اعتبار تعیین و به بانک‌ها ابلاغ می‌شود. جدول ذیل نتیجهٔ چنین روشی را نشان می‌دهد. ستون پنجم و ششم جدول نشان می‌دهد نظام بانکی نه تنها برای سپرده‌های سرمایه‌گذاری کوتاه مدت، برای سپرده‌های بلند مدت نیز به جای سود واقعی، ضرر واقعی پرداخته است.

سود پرداختی بانک‌های تجاری به سپرده‌ها (درصد)

سال	نرخ سود اسمی کوتاه مدت	نرخ سود اسمی بلند مدت	نرخ تورم	نرخ سود واقعی کوتاه مدت	نرخ سود واقعی بلندمدت
۱۳۶۳	۷/۲	۹	۱۰/۴	-۳/۲	-۱/۴
۱۳۶۴	۶	۸	۶/۹	-۰/۹	۱/۱
۱۳۶۵	۶	۸/۵	۲۳/۷	-۱۷/۷	-۱۵/۲
۱۳۶۶	۶	۸/۵	۲۷/۷	-۲۱/۷	-۱۹/۲
۱۳۶۷	۶	۸/۵	۲۸/۹	-۲۲/۹	-۲۰/۴
۱۳۶۸	۶	۸/۵	۱۷/۴	-۱۱/۴	-۸/۹
۱۳۶۹	۶/۵	۱۳	۹	-۲/۵	۴
۱۳۷۰	۶/۵	۱۴	۲۰/۷	-۱۴/۲	-۶/۷
۱۳۷۱	۷/۵	۱۵	۲۴/۴	-۱۶/۹	-۹/۴
۱۳۷۲	۸	۱۶	۲۲/۹	-۱۴/۹	-۶/۹
۱۳۷۳	۸	۱۶	۳۵/۲	-۲۷/۲	-۱۹/۸
۱۳۷۴	۸	۱۸/۵	۴۹/۴	-۴۱/۴	-۳۰/۹
۱۳۷۵	۸	۱۸/۵	۲۳	-۱۵	-۴/۵
۱۳۷۶	۸	۱۸/۵	۱۷/۳	-۹/۳	۱/۲
۱۳۷۷	۸	۱۸/۵	۲۰	-۱۲	-۱/۵
۱۳۷۸	۸	۱۸/۵	۲۰/۴	-۱۲/۴	-۱/۹
۱۳۷۹	۸	۱۸/۵	۱۲/۶	-۴/۶	۵/۹
۱۳۸۰	۷	۱۷	۱۱/۴	-۴/۴	۵/۶
۱۳۸۱	۷	۱۷	۱۵/۸	-۸/۸	۱/۲
۱۳۸۲	۷	۱۷	۱۵/۶	-۸/۶	۱/۴
میانگین	۷/۱۴	۱۴/۳۵	۲۰/۶	-۱۳/۴۶	-۶/۲۵

مأخذ: استخراج شده از گزارش اقتصادی و ترازنامه بانک مرکزی سال‌های گوناگون

البته موضوع تعیین نرخ‌ها به صورت دستوری و نتایج آن به قانون عملیات بانکداری بدون ربا اختصاص ندارد. قبل از سال ۱۳۶۳ و پیش از انقلاب، زمانی که نظام بانکی ایران ربوی بود نیز مسأله از همین قرار بود؛ بـه طـوری کـه در فاصـلهٔ زمـانی ۱۳۵۰ تـا ۱۳۶۲ سـپرده‌گـذاران کوتاه‌مدت به طور متوسط سالانه ۷/۷ درصد و سپرده‌گذاران بلند مدت ۶ درصـد بهـره واقعـی منفی و در حقیقت ضرر دریافت کرده‌اند (موسویان، همان: ص ۱۹۸).

تعیین نرخ‌ها به صورت دستوری و عدم واگذاری آن به سازوکار بازار با این استدلال است که آزادسازی نرخ‌ها باعث افزایش نرخ تسهیلات بانکی می‌شود و این تشدید تـورم را در پـی خواهد داشت. این استدلال گرچه از جهت نظری، موافقان و مخالفان خود را دارد، تجربهٔ بیش از سی سال ایران (از سال ۱۳۵۰ تا ۱۳۸۲) نشان می‌دهد که سیاست موفقی نبوده است و علت آن را می‌توان در مسائل ذیل جست.

اول. اگر سود سپرده‌های بانکی (به ویژه سود سـپرده‌هـای سـرمایه‌گـذاری) در مقایـسه بـا نرخ‌های جهانی پایین باشد، زمینه برای فرار سرمایه‌ها به ویژه سرمایه‌های مبالغ بـزرگ فـراهم می‌آید. در وضعی که بانک‌های بزرگ دنیا سالانه رقمـی بـین ۳ تـا ۷ درصـد بهـرهٔ واقعـی بـه سپرده‌گذاران می‌دهند، طبیعی است که سپرده‌گذار راضی بـه تحمـل نـرخ سـود واقعـی منفـی نخواهد بود. آمارهای موجود که از خروج سرمایه‌های هنگفـت بـه سـوی کـشورهای خلـیج، ترکیه و اروپا حکایت می‌کنند، گواه این مطلب است.

دوم. در چنین وضعی، بخش قابل توجهی از پس‌اندازها به سمت بازارهای غیررسمی پـول و سرمایه کشیده شده، و با نرخ‌های بسیار بالایی قرض داده می‌شوند. وجود نرخ‌های بهرهٔ ۳۶، ۴۸ حتی ۶۰ درصدی به اسم‌هـای گونـاگون شـرعی و غیرشـرعی بـین مـردم، از رونـق بـازار غیررسمی پولی در کشور حکایت دارد.

سوم. در چنین وضعی، افراد ترجیح می‌دهند پس‌اندازهای خـود را بـه شـکل دارایـی‌هـای غیرنقدی چون زمین، ساختمان، طلا، ارز و کالاهای بادوام نگهـداری کننـد. ثبـت ۶/۵ میلیـون تلفن همراه و خروج چند هـزار میلیـاردی سـپرده‌هـا از نظـام بـانکی نـشان از عـدم رضـایت سپرده‌گذاران از بازده نظام بانکی دارد.

روشن است با وجود مسائل پیشین هر چه زمان بگذرد، نه تنها با پایین نگـاه داشـتن سـود بانکی، تورم کاهش نمی‌یابد، بلکه نهادینه شده، تشدید می‌یابد. سیاستگذاران پولی باید تدبیری

بیندیشند که صاحبان وجوه احساس کنند اگر خود نمی‌توانند با سرمایه‌هایشان فعالیت کنند، بهترین، سالم‌ترین و کارآمدترین محل سرمایه‌گذاری بازار رسمی پول و سرمایه به ویژه نظام بانکی است.

نتیجه‌گیری اشکالات بخش تجهیز منابع در بانکداری بدون ربای ایران

۱. به کارگیری قرارداد قرض‌الحسنه با توجه به ماهیت خیرخواهانه آن، اولاً تناسبی با سپردهٔ جاری و پس‌انداز بانکی ندارد. ثانیاً باعث شده بانک، در دید مردم و مسؤولان، مؤسسهٔ خیریه تداعی کند. ثالثاً اعطای جوایز گوناگون باعث شده تا بانک در حدّ مؤسسات بخت‌آزمایی تنزل کند و رابعاً باعث شده سپرده‌گذاران پس‌انداز نتوانند به سود حاصل از به کارگیری منابع خودشان دست یابند.

۲. سپرده‌های سرمایه‌گذاری در بانکداری بدون ربا از جهت نظری، متناسب با افراد ریسک‌پذیر طراحی شده و تناسبی با مشتریان اصلی بانک‌ها (افراد متعارف و ریسک‌گریز) ندارد.

۳. پایین بودن نرخ سود سپرده‌ها در مقایسه با تورم و منفی بودن سود واقعی در بیش‌تر سال‌ها، اولاً باعث خروج بیش از حدّ سرمایه‌های نقدی از کشور؛ ثانیاً عامل رونق فوق‌العاده بازار غیررسمی پول با نرخ بهره‌های گزاف، و ثالثاً سبب روی آوردن صاحبان پس‌انداز به سمت دارایی‌های غیرمولّد شده است.

الگوی پیشنهادی

حال با توجّه به اهداف و انگیزه‌ها و روحیّات روان‌شناختی سپرده‌گذاران و با توجّه به نقاط ضعف و قوّت نظام بانکداری متعارف و بانکداری بدون ربا، سپرده‌های خاصی در دو فرض برای سامان دادن تجهیز منابع پیشنهاد می‌شود. فرض نخست، فرض تغییر قانون بانکداری بدون ربا و سوق دادن آن به سمت بانک به معنای واقعی است و فرض دوم به معنای حفظ کلیّت قانون بانکداری بدون ربای فعلی و تغییر جزئی در بخش تجهیز منابع است.

فرض نخست، فرض تغییر قانون بانکداری بدون ربا

در تعریف بانک گذشت که بانک، نه مؤسسهٔ خیریه، نه مؤسسهٔ بخت‌آزمایی و نه شرکت سرمایه‌گذاری است؛ بلکه بنگاهی اقتصادی است و به هدف کسب سود، وجوه مازاد افراد

حقیقی و حقوقی را در قالب سپرده جذب کرده، به متقاضیان وجوه اعم از فعـالان اقتـصادی و مصرف‌کنندگان تسهیلات می‌دهد. بر این اساس، در بازنگری اساسی باید آن گروه از معامله‌هـا و فعالیت‌ها که بانک را از بانک بودن خارج می‌کند، تصفیه و خلاهای حاصل را با معامله‌هـا و فعالیت‌های دیگر پر کرد؛ برای مثال، عقود قرض‌الحسنه، مضاربه، مزارعه، مـساقات، مـشارکت مدنی، مشارکت حقوقی که با مؤسسات خیریه و شرکت‌هـای سـرمایه‌گـذاری تناسـب دارد، از قانون عملیات بانکی حذف و قراردادهایی چـون وکالـت، فـروش اقـساطی، اجـاره بـه شـرط تملیک، جعاله و تنزیل تقویت و خلاهای حاصل به وسیلهٔ عقد صلح را جبـران کـرد. در ایـن اصلاح که تبیین علمی آن به مقالهٔ مستقل نیاز دارد، تحولات ذیل رخ مـی‌دهـد و زمینـه بـرای انواع سپرده‌های پیشنهادی فراهم می‌شود.

۱. بانک از مؤسسات خیریه و شرکت‌های سرمایه‌گذاری فاصله گرفته، به بانـک بـه معنـای واقعـی نزدیک می‌شود.

۲. از آن‌جا که بازده معاملات مذکور می‌تواند با نرخ‌های معیّن و از قبل برنامه‌ریزی شده باشـد، در نتیجه بانک می‌تواند به سپرده‌گذاران نرخ‌های معیّن بپردازد.

۳. از آن‌جا که معامله‌های مذکور ماهیت مبادله‌ای دارند، شیوهٔ حسابداری آن‌ها از سنخ حـسابداری بدهکار و بستانکار بوده، با ادبیات رایج بانکداری تناسب بیشتری خواهند داشت.

انواع سپرده‌ها در فرض نخست

۱. سپردهٔ جاری

این حساب از جهت ماهیّت حقوقی و روش کار، همانند سپردهٔ جاری در بانک‌های سـنّتی خواهد بود و همانند آن‌ها خدمات حساب جاری را در اختیار صاحبان حساب می‌گذارد بدین ترتیب که اشخاص و مؤسّسات، با افتتاح حساب از طریق دسته چک از موجودی حساب خود به هر اندازه و به هر صورتی که مایل باشند (مراجعهٔ مستقیم یا حوالـه)، طبـق مقـرّرات بانـک استفاده می‌کنند.

استفاده از حساب جاری، افزون بر حفظ پول در بانک، سبب تسهیل پرداخت‌ها و بی‌نیازی صاحب حساب از عمل نگهداری وجوه نقدی می‌شود. از آن‌جا که در بیش‌تـر کـشورها بـرای چنین حساب‌هایی بهره پرداخت نمی‌شود می‌توان از رابطهٔ حقوقی قرض بـدون بهـره (نه قرض‌الحسنه) استفاده کرد و در این صورت، وجوه فراهم شده از ناحیهٔ این حساب‌هـا بـه

مالکیّت بانک درآمده، جزو منابع بانک خواهد بود و بانک‌ها می‌توانند با رعایت سپرده قانونی و ذخیره احتیاطی، از باقیماندهٔ وجوه در اعطای تسهیلات کوتاه مدّت استفاده کنند.

شایان ذکر است که اگر بخواهیم مثل معدود کشورهایی برای حساب‌های جاری نیز سود اندکی بدهیم، از رابطهٔ حقوقی قرض نمی‌توان استفاده کرد و باید سراغ رابطهٔ وکالت برویم که در حساب پس‌انداز معرّفی خواهیم کرد.

۲. سپردهٔ پس‌انداز با سود معیّن

چنان‌که گذشت، در بانکداری متعارف، سپرده‌ای به نام سپردهٔ پس‌انداز وجود دارد که مردم وجوه مازاد بر نیاز خود را در آن نگه می‌دارند و هنگام نیاز مراجعه کرده، بخشی از اندوختهٔ خود را می‌گیرند؛ انگیزه اصلی مردم از افتتاح این حساب، حفظ و نگهداری است؛ امّا در پی کسب درآمد نیز هستند. بانک‌ها نیز با اعطای بهره، مردم را تشویق می‌کنند و گذشت که در بانکداری بدون ربا، جای این حساب خالی است و حساب پس‌انداز قرض‌الحسنه به دلیل نداشتن سود نمی‌تواند جایگزین مناسبی باشد و گفته شد که اعطای جوایز به صورت قرعه‌کشی نمی‌تواند مشوّق مؤثّر به شمار آید. با استفاده از عقود شرعی می‌توان سپردهٔ پس‌انداز با سود معیّن طرّاحی و جایگزین سپرده پس‌انداز بانکداری متعارف کرد. برای این حساب، راه‌هایی قابل تصوّر است که آسان‌ترین و بدون اشکال‌ترین آن‌ها بدین قرار است.

افراد با مراجعه به بانک، بخشی از وجوه مازاد بر نیاز خود را به صورت عقد وکالت در بانک سپرده‌گذاری کنند و به بانک وکالت دهند تا وجوه آنان را به همراه دیگر وجوه حاصل از سپردهٔ پس‌انداز (به صورت مشاع) از طریق عقود با بازده معیّن (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و خرید دَیْن) به جریان انداخته، سود مشخّص را برای آنان به دست آورد.

بانک، هر ساله با مطالعهٔ کشش بازار دربارهٔ نرخ نسیه، نرخ تنزیل، اجاره و جعاله و ظرفیّت معامله، نرخ معیّنی را برای تسهیلات اعطایی از طریق معاملات نسیه، اجاره به شرط تملیک، جعاله و خرید دین اعلام می‌کند؛ سپس با توجّه به توان مدیریّتی خود، چند درصد از آن را به عنوان حق الوکاله کم کرده، بقیه را برای صاحبان سپرده اعلام می‌کند؛ در نتیجه، سپرده‌گذار به بانک وکالت می‌دهد تا سپردهٔ او را از طریق معاملات مذکور به جریان انداخته، از سود حاصل، درصد مشخّصی را به صاحب سپرده بپردازد و بقیّه را بانک به صورت حق‌الوکاله

بردارد؛ برای مثال، بانک می‌بیند اگر نرخ اعطایی تسهیلات از طریق معاملات مذکور ۲۰ درصد باشد، با محاسبهٔ نرخ سپردهٔ قانونی و ذخایر احتیاطی می‌تواند از کلّ منابع ۱۲ درصد سود به دست آورد و برآورد می‌کند که کلّ هزینه‌های عملیاتی بین ۲ تا ۴ درصد خواهد بود و به راحتی می‌تواند ۸ درصد به سپرده‌گذار بپردازد؛ بنابراین اعلام می‌کند در سال ۱۳۸۳ برای سپرده‌های پس‌انداز، ۸ درصد سود می‌پردازد. سپرده‌گذار نیز با توجّه به رقم اعلام شده و با توجّه به ماهیّت فقهی سپردهٔ پس‌انداز، با افتتاح حساب پس‌انداز، به بانک وکالت می‌دهد وجوه او را همراه دیگر وجوه در عقود مذکور به کار گرفته، ۸ درصد سود به او بپردازد و بقیّه را به صورت حقّ‌الوکاله و هزینهٔ عملیات، خود بانک بردارد؛ البته این ارقام به صورت مثال است و هر سال می‌تواند متناسب با اوضاع اقتصادی تغییر کند و معیّن بودن نرخ به معنای ثابت بودن همیشگی آن نیست. در واقع سپرده‌گذار به بانک وکالت عام می‌دهد که وجوه او را همراه وجوه دیگر با نرخ‌هایی که بانک متناسب با کشش بازار تعیین می‌کند، اعطای تسهیلات کرده پس بخشی از سود را که نرخ معیّنی است به سپرده‌گذار بپردازد و بخش دیگر را برای حق‌الوکاله و هزینه‌های عملیاتی بردارد.

۳. سپردهٔ سرمایه‌گذاری با سود معیّن

چنان‌که گذشت، گروهی از مردم قصد دارند از طریق سپردهٔ بانکی درآمد کسب کنند و به جهات روحیّات خاص حاضر نیستند ریسک بپذیرند. در بانکداری متعارف، بانک‌ها با طرّاحی سپرده‌های مدّت‌دار، به تقاضای این گروه از سپرده‌گذاران پاسخ می‌دهند؛ امّا در بانکداری بدون ربای ایران، راهکاری برای این گروه ارائه نشده است. این‌جا نیز می‌توان همانند سپردهٔ پس‌انداز با استفاده از عقود شرعی، راهکارهای مناسبی ارائه داد و آسان‌ترین و مشروع‌ترین راهکار، همان است که در سپردهٔ پس‌انداز گذشت؛ یعنی افراد با مراجعه به بانک، بخشی از وجوه مازاد بر نیاز مصرفی خود را در اختیار بانک می‌گذارند و به بانک وکالت می‌دهند وجوه آنان را به همراه دیگر وجوه به دست آمده از این حساب به نحو مشاع، از طریق عقود با بازده معیّن (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و فروش دین) به جریان انداخته، سود معیّنی را برای سپرده‌گذاران به دست آورد.

اگر مثال سپردهٔ پس‌انداز را برای سپردهٔ سرمایه‌گذاری با بازده معیّن مطرح کنیم، بانک مشاهده می‌کند که اگر نرخ اعطای تسهیلات از طریق معامله‌های فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و خرید دین ۲۰ درصد باشد، با محاسبهٔ نرخ سپردهٔ قانونی و ذخیرهٔ احتیاطی که طبق قاعده در سپرده‌های سرمایه‌گذاری خیلی کم‌تر است می‌تواند ۱۶ درصد سود در مقایسه با کلّ منابع به دست آورد. حال اگر ۲ درصد به صورت حقّ‌الوکاله و پوشش هزینه‌های اتّفاقی در نظر بگیرد (از آن‌جا که این سپرده‌ها در مقایسه با سپرده‌های پس‌انداز ثبات بیش‌تری دارند، مراجعات مشتریان کم‌تر و مدیریّت سپرده‌ها آسان‌تر است و طبق قاعده، هزینه و حقّ‌الوکاله کم‌تری لازم دارد)، بانک اعلام می‌کند به طور مثال، در سال ۸۳ برای سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود ثابت، ۱۴ درصد سود می‌پردازد. سپرده‌گذار نیز با توجّه به رقم مذکور و با توجّه به ماهیّت فقهی این سپرده، با افتتاح سپردهٔ سرمایه‌گذاری با سود معیّن، به بانک وکالت می‌دهد تا سپردهٔ او را همراه دیگر سپرده‌های این حساب، در عقود با بازده معیّن به کار گرفته، ۱۴ درصد سود به او بپردازد و بقیّه را خود بانک به صورت حقّ‌الوکاله و هزینه‌های عملیاتی بردارد (ارقام به صورت مثال است و وکالت سپرده‌گذار همانند سپردهٔ پس‌انداز عام خواهد بود).

انواع سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود معیّن

در بانکداری متعارف سپرده‌های مدّت‌دار را به کوتاه مدّت (یک ساله)، میان مدّت (دو و سه ساله)، و بلند مدّت (پنج ساله) تقسیم می‌کنند و برای آن‌ها نرخ بهره‌های متفاوت در نظر می‌گیرند؛ یعنی هر چه سپرده، مدّت‌دارتر باشد، نرخ بهرهٔ بیش‌تری به آن تعلّق می‌گیرد.

در سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود معیّن نیز می‌توان چنین روشی را اعمال کرد. از آن‌جا که اوّلاً نرخ ذخیرهٔ قانونی و احتیاطی این سپرده‌ها هر چه مدّت‌دارتر می‌شود، کاهش می‌یابد، بانک به تناسب، سود بیش‌تری از ناحیهٔ آن تحصیل می‌کند. ثانیاً هر چه سپرده، مدّت‌دارتر می‌شود، به جهت مراجعات کم‌تر سپرده‌گذار و قابلیّت برنامه‌ریزی برای طرح‌های کلان، هزینهٔ کم‌تری برای بانک خواهد داشت؛ در نتیجه به حقّ‌الوکاله کم‌تری نیاز می‌یابد؛ پس به صورت منطقی و طبیعی، هر چه سپرده، مدّت‌دارتر شود، سود ناخالص بیش‌تر و حقّ‌الوکاله کم‌تری خواهد داشت و بانک می‌تواند رقم بالاتری به سپرده‌گذار بپردازد.

جدول ذیل نوع فعالیت‌های بانکداری بدون ربا طبق فرض نخست (به‌معنای واقعی بانک) را نشان می‌دهد.

فعالیت‌های بانک در فرض نخست

تجهیز منابع			تخصیص منابع		
نوع سپرده	رابطهٔ حقوقی	سود	نوع تسهیلات	رابطهٔ حقوقی	سود
۱. سپردهٔ جاری	قرض بدون بهره	صفر	۱. فروش اقساطی	بیع	معیّن
۲. سپردهٔ پس‌انداز	وکالت عام	معیّن	۲. فروش دین	بیع	معیّن
۳. سپردهٔ مدت‌دار	وکالت عام	معیّن	۳. اجاره به شرط تملیک	اجاره ـ بیع	معیّن
			۴. جعاله	جعاله	معیّن

فرض دوم، حفظ قانون عملیات بانکداری بدون ربا

اگر نخواهیم قانون عملیات بانکداری بدون ربای فعلی را تغییر دهیم می‌توان با تغییر برخی آیین‌نامه‌های اجرایی، برخی از مشکلات بانکی را حل کرد و به قسمت بسیاری از نتایج فرض نخست رسید. برای این منظور باید تغییرات ذیل در آیین‌نامه‌های اجرایی اعمال شود.

۱. شیوه‌های دوازده‌گانهٔ تخصیص منابع را می‌توان به سه گروه مشخص عقود با بازده معیّن (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و تنزیل) و عقود با بازده نامعیّن (مشارکت حقوقی، مشارکت مدنی، مضاربه، مزارعه، مساقات، سلف و سرمایه‌گذاری مستقیم) و قرارداد قرض‌الحسنه تقسیم، و منابع آن‌ها را جدا کرد.

۲. سپردهٔ سرمایه‌گذاری که طبق قانون بر اساس رابطهٔ حقوقی وکالت تعریف شده است به سه گروه تقسیم کرد: سپردهٔ سرمایه‌گذاری وکالتی بدون مدت (پس‌انداز)، سپردهٔ سرمایه‌گذاری مدت‌دار با سود معیّن و سپردهٔ سرمایه‌گذاری مدت‌دار با سود متغیر؛ در نتیجه، بانکداری بدون ربا دارای پنج نوع سپرده به شرح ذیل خواهد بود.

انواع سپرده در فرض دوم

۱. سپردهٔ جاری

این سپرده همانند سپردهٔ جاری در فرض نخست خواهد بود. ماهیّت حقوقی آن قرض بدون بهره است و بانک سودی به سپرده‌گذار نمی‌پردازد و به مقتضای قرض، مالک سپرده‌ها

خواهد بود و می‌تواند ماندهٔ آن‌ها را پس از کسر سپردهٔ قانونی و ذخیرهٔ احتیاطی در اعطای تسهیلات سود آور به کار گیرد.

۲. سپردهٔ قرض‌الحسنه

ماهیّت حقوقی این سپرده، قرض‌الحسنه است و بانک وظیفه دارد (برای تأمین اهداف سپرده‌گذاران)، کلّ ماندهٔ این سپرده‌ها را پس از کسر سپردهٔ قانونی و ذخیرهٔ احتیاطی، در جهت تأمین نیازهای ضرور، تسهیلات قرض‌الحسنه اعطا کند.

۳. سپردهٔ پس‌انداز با سود معیّن

ماهیت حقوقی این سپرده وکالت عام خواهد بود. سپرده‌گذار به بانک وکالت می‌دهد وجوه او را همراه وجوه دیگر این سپرده، فقط از طریق عقود با بازده معیّن (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و تنزیل)، اعطای تسهیلات کرده، بعد از کسر درصدی برای حقّ‌الوکاله و هزینه‌های عملیاتی، بقیه را به صاحب سپرده بپردازد. ماهیت سپرده و روش کار همانند سپردهٔ پس‌انداز فرض نخست خواهد بود.

۴. سپردهٔ سرمایه‌گذاری مدت‌دار با سود معیّن

ماهیّت حقوقی، روش کار این نوع سپرده نیز مانند سپردهٔ پس‌انداز با سود معیّن است با این تفاوت که به جهت مدت‌دار بودن، ثبات بیش‌تری دارد؛ در نتیجه نرخ سپردهٔ قانونی و نرخ حقّ‌الوکاله کم‌تری خواهد داشت و سود بیش‌تری عاید سپرده‌گذار خواهد شد.

۵. سپردهٔ سرمایه‌گذاری مدت‌دار با سود متغیّر

پیش‌تر گذشت که گروهی از مردم، دارای روحیهٔ ریسک‌پذیر بوده، حاضرند برای رسیدن به درآمدهای بالاتر درجاتی از ریسک را بپذیرند. در اقتصاد متعارف این افراد به سمت بازار سهام، شرکت‌های سرمایه‌گذاری می‌روند. بانکداری بدون ربا می‌تواند بر اساس عقد وکالت عام، وجوه این افراد را به صورت سپردهٔ سرمایه‌گذاری جذب کرده، بعد از کسر سپردهٔ قانونی و ذخیرهٔ احتیاطی، از طریق عقود با بازده متغیر (مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه، مساقات، سلف، سرمایه‌گذاری مستقیم) اعطای تسهیلات کند. بدیهی است از آن‌جا که بازده این عقود به بازده بنگاه‌های گیرندهٔ تسهیلات و تحولات اقتصادی جامعه، ارتباط دارد، نرخ بازده متغیر خواهد بود؛ در نتیجه، سود سپرده‌گذاران نیز متغیر بوده، در پایان دورهٔ مالی قطعی می‌شود. بانک‌ها می‌توانند با بررسی اوضاع اقتصادی، نرخ‌هایی را به صورت علی‌الحساب اعلان، و در پایان دورهٔ مالی، بعد از روشن شدن سود قطعی سپرده‌گذاران تصفیه کنند.

انواع سپردهٔ سرمایه‌گذاری مدت‌دار با سود متغیّر

سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود متغیّر نیز همانند سپرده‌های سرمایه‌گذاری با سود معیّن، به سپرده‌های یکساله، دوساله، سه‌ساله، پنجساله و پنجسالهٔ انتقال‌پذیر قابل تقسیم است. در سپردهٔ سرمایه‌گذاری با سود متغیّر، حتّی می‌توان برای افراد کاملاً ریسک‌پذیر، حساب ویژه افتتاح کرد و سپردهٔ آن‌ها را در طرح یا صنعتی خاص سرمایه‌گذاری کرد. در این سپرده‌ها نیز هر چه مدّت سپرده‌گذاری طولانی باشد، به جهت ثبات بیش‌تر، به ذخیرهٔ قانونی و احتیاطی کم‌تری نیاز خواهد بود و به بانک امکان خواهد داد در طرح‌های بلندمدّت‌تر که سودآوری بیش‌تری دارند، سرمایه‌گذاری کند؛ چنان‌که به جهت کاهش مراجعات سپرده‌گذار، هزینه‌های مربوط پایین است؛ در نتیجه بانک می‌تواند نسبت‌های متفاوتی از حقّ‌الوکاله را برای انواع سپرده‌های مذکور در نظر بگیرد.

جدول زیر نوع فعالیت‌های بانکداری بدون ربا طبق فرض دوم (حفظ قانون عملیات بانکداری بدون ربا) را نشان می‌دهد.

فعالیت‌های بانک در فرض دوم

تجهیز منابع			تخصیص منابع		
نوع سپرده	رابطهٔ حقوقی	سود	نوع تسهیلات	رابطهٔ حقوقی	سود
۱. سپردهٔ جاری	قرض بدون بهره	صفر	۱. قرض‌الحسنه	قرض‌الحسنه	کارمزد
۲. سپردهٔ قرض‌الحسنه	قرض‌الحسنه	صفر	۲. فروش اقساطی بیع	بیع	معیّن
۳. سپردهٔ پس‌انداز	وکالت عام	معیّن	۳. اجاره به شرط تملیک	اجاره ـ بیع	معیّن
۴. سپردهٔ سرمایه‌گذاری با سود معیّن	وکالت عام	معیّن	۴. جعاله	جعاله	معیّن
۵. سپردهٔ سرمایه‌گذاری با سود متغیّر	وکالت عام	متغیّر	۵. فروش دین	بیع	معیّن
			۶. مشارکت مدنی	شرکت	متغیّر
			۷. مشارکت حقوقی	شرکت	متغیّر
			۸. مضاربه	مضاربه	متغیّر
			۹. مزارعه	مزارعه	متغیّر
			۱۰. مساقات	مساقات	متغیّر
			۱۱. سلف	بیع	متغیّر
			۱۲. سرمایه‌گذاری مستقیم	ـــــ	متغیّر

نمودار ذیل چگونگی ارتباط ماندهٔ انواع سپرده‌ها با انواع تسهیلات را نشان می‌دهد.

ماندهٔ سپردهٔ جاری	←	**همهٔ تسهیلات**
ماندهٔ سپردهٔ قرض‌الحسنه	←	**تسهیلات قرض‌الحسنه**
ماندهٔ سپردهٔ پس‌انداز با سود معیّن	←	**تسهیلات از طریق عقود با بازده معیّن**
ماندهٔ سپردهٔ سرمایه‌گذاری با سود معیّن	←	**تسهیلات از طریق عقود با بازده معیّن**
ماندهٔ سپردهٔ سرمایه‌گذاری با سود متغیّر	←	**تسهیلات از طریق عقود با بازده متغیّر**

آثار الگوی پیشنهادی

با حذف سپردهٔ قرض‌الحسنه از بخش تجهیز منابع، و جایگزینی قرارداد قرض بدون بهره در سپردهٔ جاری و وکالت عام در سپردهٔ پس‌انداز، و با تمرکز شیوه‌های اعطای تسهیلات در عقود با سود معیّن (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله و فروش دین) آثار و نتایج ذیل به دست می‌آید.

۱. بانک تعریف و جایگاه مناسب خود را یافته، از مؤسسات خیریه و شرکت‌های سرمایه‌گذاری فاصله می‌گیرد.

۲. بانک می‌تواند متناسب با عملکرد و ماندهٔ سپردهٔ پس‌انداز به سپرده‌گذار سود بانکی بپردازد.

۳. با پرداخت سود بانکی به سپرده‌های پس‌انداز، به تبلیغات گسترده و پرهزینه برای جذب سپرده‌ها نیازی نخواهد بود.

۴. با پرداخت سود بانکی به قرعه‌کشی و اعطای جوایز نیازی نخواهد بود در نتیجه، بانک از مؤسسهٔ بخت‌آزمایی فاصله می‌گیرد.

۵. با پرداخت سود بانکی ضرر ناشی از کاهش ارزش پول در اثر تورم جبران می‌شود، و قدرت خرید سپرده‌گذاران کاهش نمی‌یابد.

۶. با جایگزین سود سپرده به جای اعطای جوایز همراه با قرعه، جابه‌جایی سپرده‌ها بین بانک‌ها از بین رفته، سپرده‌ها ثبات بیش‌تری می‌یابند.

۷. کلیهٔ قراردادهای بانک بر اساس عقود مبادله‌ای و بر اساس رابطهٔ بدهکار و بستانکار تعریف می‌شود که متناسب با ادبیات حسابداری بانکداری متعارف است.

۸. با تمرکز شیوه‌های اعطای تسهیلات روی عقود با سود معیّن، سود بانک و به تبع آن سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری نیز معیّن می‌شود و بانک برای مشتریان اصلی راهکار خواهد داشت.

مدّت‌ها بود نظام بانکی درصدد یافتن راه حل فقهی برای اعطای سود به سپرده‌های پس‌انداز و جبران کاهش قدرت خرید سپرده‌ها در اثر تورم بود و برای این منظور همایش ویژه‌ای نیز برگزار شد؛ امّا راه‌حل قابل قبول فقهی پیدا نشد؛ چرا که مشهور فقیهان از جمله حضرت امام خمینی(قدس‌سره)، پرداخت هر نوع زیاده در قرارداد قرض‌الحسنه را ربا می‌دانند. با روش پیشنهادی، موضوع تغییر می‌یابد و پرداخت سود در قرارداد وکالت را همهٔ فقیهان می‌پذیرند.

منابع و مآخذ

۱. امام خمینی، *استفتائات*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۶ش، جلد دوم.
۲. بهمند، محمد و بهمنی، محمود، *بانکداری داخلی*، تهران، مؤسسهٔ عالی بانکداری، ۱۳۷۴ ش.
۳. صدقی، عباس، *اصول بانکداری*، دانشگاه تهران، ۱۳۵۵ ش.
۴. ضیائی، منوچهر، *مجموعهٔ قوانین پولی و بانکی*، تهران، مؤسسهٔ تحقیقات پولی و بانکی، ۱۳۷۲ش.
۵. کاشانی، سیّدمحمود، *بررسی حقوقی، چهارچوب قانون عملیات بانکی بدون ربا*، مجموعهٔ مقالات هشتمین سمینار بانکداری اسلامی ایران، مؤسسهٔ عالی بانکداری، ۱۳۷۶ش.
۶. کرویتس، هلموت، شهمیرزادی، حمیدرضا، *پول، بهره، بحران‌های اقتصادی، اجتماعی*، تهران، کانون اندیشهٔ جوان، ۱۳۷۸ش.
۷. مجتهد، احمد؛ حسن‌زاده، علی، *پول و بانکداری، تهران* پژوهشکدهٔ پولی و بانکی، ۱۳۸۰ ش.
۸. موسویان، سیّدعباس، *بانکداری اسلامی*، تهران، پژوهشکدهٔ پولی و بانکی، دوم، ۱۳۸۰ش.
۹. موسویان، سیّدعبّاس، *طراحی سپرده‌های جدید در بانکداری بدون ربا*، فصلنامهٔ اقتصاد اسلامی، ش ۷، پاییز ۱۳۸۱.
۱۰. هادوی‌نیا، علی‌اصغر، *قرض‌الحسنه و آثار اقتصادی آن*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشهٔ اسلامی، ۱۳۷۸ش.